

դիտարկել բայց նոյն ատեն ամենէն ժառանգոր ժամանակամիջոցը եղաւ, աւելի քան երբեք իր մէջ յայտնարեւելով համբերութեան, սիրոյ, աւգոթքի եւ արիւթիկեան այն տիպարը, որ մեր եկեղեցականութեան ամենէն պատուարեր քանի մը մեծագոյն ղեմերու խումբին մէջ պիտի յիշուէի միշտ պատուով — իր մասին քիչ մը ընդհանրացած էր այն կարծիքը թէ բաւական կրթութեամբ էր իր առաջնորդական գործունէութեան մէջ. ուղիղ էր անշուշտ այդ կարծիքը, երբ նկատի առնուի մանաւանդ սա պարագան թէ իր կատարած շինութիւններուն ամենամեծ մասը զարդաներու համար հասութիւններ կալուածներ էին: Ստոյգ է թէ վաղեմեան ըսելով առհասարակ կը հասկնար տեսական այսինքն ոչ գործնական մտքի տէր մարդիկ. ստոյգ է նոյնպէս զարմեալ, որ յաճախ կ'ըսէր թէ կրթութեան եւ ուսման այսպէս լայնորէն ծաւալումը ժողովուրդին կեանքին մէջ՝ արդեօք տեսանկէտով մը — ֆաստական պիտի չըլլար մեր իրականութեան մէջ, զեղծուեալ ժողովուրդին դասակներուն սէրը չեղեցնելով հոգէն եւ արհեստներէն, եւ աւելի մտաւորական կեանքի տենչը վառելով անոնց սրտին մէջ. ու ասիկա՝ յաճախ ընդունայն կերպով: Բայց այսպէս խորհող մարդը արդար չէ անպատշաճ ուսումնասիրաց նկատել: Վաղեմեան բառին վարարեմամբ ըսածը սրամտութիւն մըն էր սա առաւելն, ըստ բախտի ուսուցչական ասպարէզ նետուած խեղճներուն տպաւորութեան տակ մտածուած թերեւ. իսկ միւս նկատողութիւնը՝ իր ժողովուրդին ապագայովը մտահոգ չօր մը խորհրդածութիւնն է սոսկ, որմէ մանկավարժութիւնն իսկ կրնայ հաւանաբար շատ քան ունենալ հասկնալիք, մանաւանդ մեր դրութեան մէջ, ուր կրթութիւնը կեանքին համաձայնեցնելու գործը զեռ ունի թեւի կողմեր: Իրենին նման բարի եւ աշխիւ հոգի մը անկարելի էր որ կարենար չսիրել զարցոյն ու կրթութիւնը — Զինքը յատկանշող ամենէն ուշագրաւ կողմերէն մին ալ կամքի ոյժն էր. իր հակառակողները, որոնցմէ ունեցած էր երբեմն բաւական թուով, ինչպէս ամէն գործին մարդ, յամառութիւն կը կոչէին զայն յանիրաւի, անոնք սակայն որ մտէն ճանչցած են զինքը, զիտեն թէ իր համոզումներուն արիւթիկներ ունեցող գործիչի ընթացք էր միայն անոր այդ հոգեկան զօրութիւնը, զոր միշտ պարզեց իր գործունէութեան միջոցին իր առջեւ ցցուած արգելքներուն ղեմ: Իր հակառակողները, որոնք իր վիճակին բոլոր զլխաւոր վայրերուն մէջ, Նիկոմիդիա, Ատարազար, Պարտիզակ, Կէլիէ, Բաղարու. նոր գիւղ, ինքզինքներուն մտաւորականի դիրքը տուած, զիրք էին կազմած ժամանակ մը իրեն ղեմ, տեղի տուին վերջապէս հաւատարմի եւ համոզումի մարդուն առջեւ, որ այլ եւս՝ մինչեւ վերջը իր բարոյական ազդեցութեանը տակ պահեց ամբողջ իր հօտը: Պուլիարի մէջ, ուր Տեղապահի եւ Առաջնորդի հարցեր ի սկզբան պահ մը ազմկեցին զինքը, բարեբախտաբար Մայր-Աթոռայ անօրինութիւնը կտրուեց եղաւ, եւ այնքա՛ն ու բազմազգիւն ծերունին մնաց

իր արժանիքին բարձրութեան վրայ: Վերջերս, իր մահուան առթիւ, զարմեալ յուզուեցան շշուէներ, անոնց արուելով զանազան մեկնաբանութիւններ. Զեռք դիտել թէ ո՞րքան է իրականութիւնը՝ այդ լուսածներուն մէջ, եւ ո՞րքան մանաւանդ ըստ ինքն՝ հոսանքներու ընդդիմամարտութեան ոգիին, որով լեցուած է զժառանգաբար միջնորդորդ ամենութեւ, եւ որուն ապրան (= քաղաք) հանել պէտք է նախ, ստուգելու համար բուն կշիռը: — Տ. Ստեփանոս արքեպիսկոպոս ծնած էր Նիկոմիդիայ մէջ, 1816-ին: Աւագանի անունն էր Մելգոն: Շահնազարեան մտած ատեն վերածայնուած էր Սուրեն: Ներսէս Եպս. Վարժապետեանէ կը ձեռնադրուի 1871-ին Սարիաւազ. 1873-ին՝ Վարդապետ, կոչուելով Ստեփանոս: Նոյն տարին կը կարգուի Փոխանորդ Առաջնորդ Ներսէս Սրբազանի, որ այդ միջոցին իբր Տեղապահ Պատրիարքութեան՝ Կ. Պոլսի փոխարեւած եւ յաջորդ տարին եւս Պատրիարք ընտրուած լինելով, նորրեմայ Ստեփանոս Վարդապետ Առաջն. Փոխանորդի տիպաւոր կը վարէ վիճակը, որուն Առաջնորդ կ'ընտրուի 1880-ին: 1886-ին Եպիսկոպոս կը ձեռնադրուի Մակար Կաթողիկոս, իրեն օժակից ունենալով ի մէջ այլոց Օրմանեան եւ Սրուանեանեան Եպիսկոպոսները: Բազմաթիւ քահանաներէն զատ, զորս ձեռնադրած է իր եւ շրջակայ վիճակներուն հոգեւոր պէտքերուն համար, ունեցած է նաեւ երեք ձեռնասուն Վարդապետներ, երեքն ալ Պարտիզակցի. Յովհաննէս Վարդապետ, ընտրի հոգեւորական մը, որ վաղամեռիկ եղաւ զժառանգաբար. Մկրտիչ Վարդապետ Սրուանեանի, եւ Կարապետ Վարդապետ Մաղլումեան, երկուքն ալ 24 տարիներէ ի վեր այժմ Եպիսկոպոս արդէն: — Նիկոմիդիայ առաջնորդներու զաւազանացանակին վրայ ամենէն պատմական եւ վաղուն անուններէն մին պիտի մնայ հոգելոյս Յովակիմեան Սրբազանի անունը, իր միւս անուանակիցներուն՝ Աղաւնի Ստեփանոսի եւ Մաղաքեան Ստեփանոսի հետ միասին միշտ անմոռաց եւ սիրելի ընծայելով Ասեփանոսեանց շնորհապատկ յիշատակը՝ ոչ միայն Բիւթանահայոց այլ նաեւ ամբողջ ազգին եկեղեցական տարեգրութեանց մէջ: Թաղապետութիւն իր հոգեւոր:

ԹՈՐՈՍ ԹՈՐԱՄԱՆԵԱՆ

Հայ արուեստի գիտութեան համար ընդհանրապէս եւ Հայ եկեղեցւոյ ճարտարապետական հրնագիտութեան համար մասնաւորապէս՝ անփոխարինելի կորուստ մըն է Թորոս Թորամանեանի մահը, որ Մարտ 1ին տեղի ունեցած է Երեւանի մէջ: Բնիկ Շապիւի Գարահիւսարցի, շրջանաւարտ Կ. Պոլսոյ Գեղարուեստական վարժարանին, եւրոպայի մէջ եւս հրահանգական պտոյտ մը հատա-

ընդէ կտք՝ ի վերջոյ հաստատուած էր կովկաս և Հայաստան, իր գիտնականի տաղանդն ու հայրենասէրի սիրտը նուիրելով Հայ ճարտարապետութեան մասնագիտութեանը Մանրագինին ուսումնասիրութեան առարկայ ըրած էր այդ տեսակետով արժէք ներկայացնող բոլոր կիսական-գուն կամ աւերեալ բոլոր հին շէնքերը, որոնք կային արեւելեան Հայաստանի մէջ, մասնաւորապէս հին եկեղեցիները, պալատի փլատակները, կամուրջները, և ուրիշ շինուածական մնացորդները, մասնաւորապէս Տեկորի և Մերկի տաճարները, ամբողջ Անիինները, որոնց առաջին երկուքին վրայ զրեց ուսումնասիրութիւնները, և երկրորդինները առարկայ մնացին միշտ իր հետազոտութիւններունը Նիկողայոս Մառ, Սղըքի-կովսկի և ուրիշ եւրոպացի գիտուններ մեծապէս գնահատած են զինքը։ Մառ իրեն հետ ունեցած է զինքը, երբ Բագրատունեաց ոստանին պեղումները կ'ընէր ի հաշիւ Բեղարուրի կայսերական թանգարանին։ Սղըքիկովսկի չնորձ գովեստներով կը յիշատակէր զայն՝ Հայ ճարտարապետութեան նուիրած իր գերմաներէն երկնաոր ուսումնասիրութեան մէջ։ Նոյնպէս Տիւրք և ուրիշներ յարգանքով յիշած են միշտ զինքը։ Ինկած աղբի մը փշուած անցեալին գեղեցկութիւնները հասկնալու համար, միտքով և սիրտով միանումայն պէտք է կատարել անոնց քրննութեան գործը։ Այո՛, սիրտով ևս, որովհետեւ եթէ չես սիրեր աղբը՝ որուն հինաւորաց մեծութիւններունը բեկորներուն մէջ ևս կանգնած, պիտի չկարենաս անոր անցեալը լուսաւորել իր ներկայովը։ Թարամանեանի ուսումնասիրող տաղանդը իր քննադատութեանց մէջ կըցաւ հաւասարակշռել զատուումն ու զգացումը, չափազանցութեան չգնաց ընտա ոչ մէկ և ոչ միւս կողմով։ Աս կըցաւ նոյնիսկ օտար գիտնականներու ընծայել բարի և լուսարանող աշակցութիւն մը այդ տեսակետով։ 1908ին ճանչցանք զինքը Այեք-օսանտարաբով մէջ, ու ծանրաբարոյ գիտունի իր լրջութիւնը գրաւեց զմեզ։ Երկու տարի վերջը, 1910ին, կրկին հանդիպեցանք իրեն Անիի մէջ, թաղուած՝ պեղումներու ևս հետազոտութեան խռնը զբաղումներուն մէջ։ Գերեկն իրուն կ'աշխատէր մշակի մը պէս, բրիչն ի ձեռին, ու զիւրը զրկէր հ'անէր իր նօթները, երբ Ախուրեանը կը լեցնէր խաւարը իր լալագին մոնչիւնին ստեղծմովը։ Իր տեսութեամբ, Հայ ճարտարապետութեանը, թէ և կրօնական շինութեանց մէջ էր որ կը յայտնուէր առաւելապէս, որովհետեւ եկեղեցիները կը կառուցուէին աւելի յաճախ և կային միշտ, աղբին իր քաղաքական կեանքը կորսնցնելէն ետքն ալ, բայց անտարակոյս պէտք էր եղած ըլլար քաղաքական և հասարակական շէնքերու

ոճ մըն ալ։ Թուեցաւ մեզի այս մտքը, անձամբ տանելով զմեզ միջնաբերդի բարձունքին վրայ կառուցուած արքայական կիսափուլ պալատի վերին դասիկոնը, ուսկից աչքը կ'առնէր ամբողջ Շիրակի սահմանները։ Կ'ըսէր թէ մեր հնագոյն տաճարները, Պեկոր, Մերկ, Նոյն իսկ Էջմիածինները, իրենց նախնական ձեւին մէջ, երբ դեռ պաղկիկէն վրայ չէր յարադրուած գմբէթը կամ կաթողիկէն, հին հայ հեթանոսական մեհեհանները կը յիշեցնէին։ Վասնզի, երբ առաջին անգամ աղբը պաշտօնապէս դարձաւ քրիստոնէութեան, հին մեհեհաններն էին որ փոփոխութեանց ենթարկուելով և սրբազործուելով, վերածուեցան տաճարներու։ Կաթողիկէն իր վերջնական ձեւին յանգեցաւ ոչ յառաջ քան Է. դարու վերջերը։ Յոյց տուաւ մեզի այն շէնքը, որ հաւանաբար Հայրապետանոց էր եղած ի սկզբան և ապա մզկիթ՝ Բագրատունեաց անկումէն յետոյ, և զոր Մառ յետոյ վերածնէր էր թանգարանի։ Բիւզանդական ևս Հայ ճարտարապետութեանց փոխադարձ ազդեցութեանց, հայկականին՝ գոթականին վրայ ազդեցութեան և հայկականին ինքնաշարժութեանց մասին չկ'ստի մը արդէն այդ միջոցին կազմել իր տեսութիւնները, որոնք սակայն այդ առին դեռ իր ըմբռնումին մէջ չէին յանգած վերջնական կերպի մը։ — Հայաստանի առաջին հնրարապետութեան ևս մասնաւոր այս երկրորդին առին, անշուշտ աւելի պիտի լայնանար իր ուսումնասիրութեանց գետնը, և աւելի պիտի գնահատուէր իր արժէքը։ Արդարեւ, 1920ին, Խ. Հայաստանի կառավարութիւնը անոր յատկացուց թոշակ, և հրաւիրեց զայն հնագիտական ուսումնասիրական աշխատանքի, ապա նըշանակուեցաւ զործօն աշխատակից շնորհաւորութեամբ Պահպանման Գանձնախոյզի, յետոյ՝ վարի պետական թանգարանի ճարտարապետական բաժնի և Հայաստանի Կուլտուրայի պատմութեան ինստիտուտի գիտական աշխատակից և անգամ նախագահական մարմին։ 1917ին, **Պեկորաւեան** մէջ հրատարակած էր արդէն ուսումնասիրութեան մը «Հայաստանի արքունական իշխանական ապարանքներն ու անոնց ներքին կենցաղը» վերնագրին ներքեւ։ Իսկ այս վերջին շրջանին, դասաւորելով և ամփոփելով իր երկարամեայ գործունէութեան արդիւնքները, գրած է «Զուարթնոց» մենագրութիւնը, «Հայ ճարտարապետութեան պատմութիւնը» համառոտ ակնարկը, «Շինանիւթները և շինարարութեան Հայ ճարտարապետութեան մէջ» երկը, և «Ներկիւն Հայ ճարտարապետութեան պատմութեան» ընդարձակ գործին առաջին հատորը։ — «Սիւն» քրտագգած վիշտով և օրհնութեամբ կ'արձանագրէ մեծանուն գիտունին և պատուական Հայուն մահը։